

ANDRZEJ HOPFER
Akademia Rolniczo-Techniczna w Olsztynie

ŁAD PRZESTRZENNY EKOROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

Wprowadzenie

Opracowanie niniejsze oparto na referatach wygłoszonych podczas konferencji pt. „Ekorozwój obszarów wiejskich”, w ramach prac przedstawionych w następujących grupach tematycznych:

II – „Funkcjonalne elementy ekorozwoju”,

III – „Gospodarka zasobami środowiska”,

IV – „Ład przestrzenny ekorozwoju obszarów wiejskich”,

z uwzględnieniem wywołanej przez nie dyskusji. Ponieważ jednak nie wszystkie problemy związane z tytułowym zagadnieniem były podczas wspomnianej konferencji poruszane, przedstawiono tu także niektóre inne aspekty sprawy – ich stan obecny oraz perspektywy rozstrzygnięć.

Ład przestrzenny i ład przestrzenny ekorozwoju

Ład przestrzenny to porządek, który wprowadzany jest na określonym obszarze zgodnie z obowiązującymi prawami i wykorzystaniem zaleceń nauki, techniki i estetyki do stworzenia układów strukturalnych zapewniających warunki sprzyjające życiu ludzi obecnie i w przyszłości.

Gdy mówi się o ładzie przestrzennym ekorozwoju, dodać do tego trzeba konieczność uwzględnienia wymagań i ograniczeń naturalnego środowiska, choć można uznać, iż w pojęciu „nauka” element ten został już uwzględniony.

Identyfikacja i badanie przyczyn występowania w środowisku tzw. błędnych decyzji przestrzennych wskazują, że często powstające problemy są rezultatem nadmiernego lub niewłaściwego wykorzystania zasobów środowiska: ziemi, wody, atmosfery oraz zwierząt i roślin. Problemy te z punktu widzenia ekonomii powstają na skutek błędnej alokacji i występowania deficytowych dóbr środowiska. W ten sposób teoria ekonomii pojmuje problemy środowiska jako problemy alokacyjne. Pojawienie się problemów środowiska z negatywnymi efektami w inaczej niż w Polsce funkcjonujących gospodarkach rynkowych wyjaśniane jest za pomocą dwóch teorii, które w ekonomii środowiska odgrywają główną rolę. Są to:

- 1) zasady polityki ekonomicznej wobec rolnictwa
 - a) obciążenie sprawcy;
 - b) obciążenie wszystkich publicznych podmiotów gospodarczych;
 - c) profilaktyka (zabezpieczenie zdrowia i dobrego samopoczucia ludzi, utrzymanie sprawności przyrody, ochrona pluralizmu w krajobrazie i w świecie zwierząt oraz roślin);
 - d) kooperacja, chodzi tu o szczególny rodzaj współpracy między sprawcami i poszkodowanymi;
- 2) instrumenty polityki w odniesieniu do środowiska
 - a) ograniczenia prawne w postaci nakazów i zakazów oraz związane z nimi kary pieniężne;
 - b) licencje na użycie dóbr środowiska;
 - c) z góry ustalane opłaty uiszczane przez użytkowników za korzystanie ze środowiska.

W przestrzeni zagospodarowanej można wyróżnić systemy przestrzenne o różnych funkcjach, np.: mieszkaniowych; usługowych, przemysłowych, rolniczych, rekreacyjnych, systemy przestrzenne na terenach chronionych o szczególnych wartościach przyrodniczych oraz wielofunkcyjne systemy przestrzenne.

Specjalne wymagania co do ładu przestrzennego z zachowaniem warunków ekorozwoju obszarów wiejskich polegają na dążeniu do:

- zgodności charakteru i struktury ładu przestrzennego z cechami i walorami środowiska przyrodniczego;
- zgodności poziomu i intensywności zagospodarowania z naturalną chłonnością środowiska i jego odpornością na degradację;
- eksponowania wartości i walorów krajobrazowych środowiska i ich zharmonizowania z zagospodarowaniem w jeden krajobraz kulturowy;
- tworzenia warunków przestrzennych zapewniających ścisłą ochronę unikalnych wartości i walorów środowiska przyrodniczego i antropogenicznego;
- tworzenia warunków przestrzennych umożliwiających odzyskanie utraconej równowagi ekonomicznej.

Ideą przewodnią takiego podejścia, zmierzającego do kształtowania przyszłości odpowiadającej potrzebom i aspiracjom społeczeństwa, jest pojęcie ładu zintegrowanego, tj. takiego porządku, który wyraża się w materialnych formach i relacjach, a korzeniami sięga wszystkich aspektów rozwoju społecznego, ekologicznego, przestrzennego i ekonomicznego.

Kształtowanie ładu zintegrowanego, wmontowanego w system regulacji gospodarki przestrzennej, może stanowić podstawowe narzędzie rozwiązywania sytuacji ekologicznie konfliktowych, powstających między podmiotami i uczestnikami gospodarki przestrzennej w procesie rozwoju. Zakres i sposób ich rozwiązywania zależą od poznania rzeczywistego mechanizmu powstawania sytuacji potencjalnie konfliktowych, metod ich identyfikacji oraz mechanizmu podejmowania decyzji.

Istotne znaczenie w rozwiązywaniu tego problemu w gospodarce rynkowej ma

poznanie rzeczywistych dążeń, postaw i interesów podmiotów, uczestników gospodarki przestrzennej.

W sytuacji ekonomicznej Polski przewidywanej na przełom wieku XX i XXI, tj. procesu powolnego wychodzenia z recesji na drogę progresywnego rozwoju, wprowadzenie zasad ekorozwoju do regulacji procesów gospodarowania we wszystkich podstawowych aspektach (społecznym, ekologicznym, ekonomicznym i przestrzennym) przebiegać powinno przez:

- powszechne i wzajemne uwzględnienie przyrodniczych uwarunkowań w sterowaniu całokształtem rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego zagospodarowania w stopniu realistycznym społecznie, technicznie i ekonomicznie,
- promowanie ekologicznych kierunków i form w wybranych, a istotnych dla ekorozwoju sferach i obszarach działalności społeczeństwa.

Główne zagrożenia dla ładu przestrzennego wynikające z nowych zjawisk gospodarczych na obszarach wiejskich

Zagrożenia te wynikają między innymi z:

- gwałtownego wprowadzania przedsięwzięć cywilizacyjnych, zwłaszcza urządzeń infrastrukturalnych ustalanych „punktowo”;
- zaniechania uprzednio opracowanych i zrealizowanych, poprawnych ekologicznie układów przestrzennych;
- pojawienia się na obszarach wiejskich elementów rozwojowych sprzecznych z naturą ładu przestrzennego i ekorozwoju tych obszarów;
- przedłużającego się braku nowych instytucjonalnych podstaw do tworzenia i przestrzegania ładu przestrzennego na obszarach wiejskich.

Głównymi zagrożeniami dla ekorozwoju, wynikającymi z nowych zjawisk gospodarczych na obszarach wiejskich, są:

- koniunkturalne użytkowanie obszarów wiejskich wynikające ze zmieniających się zachowań rynkowych, wywołujące np. w rolnictwie zjawiska monokulturowe, przedawkowanie środków chemicznych itd.;
- opóźnienia we wprowadzaniu na szeroką skalę rolnictwa zintegrowanego.

Oto niektóre spektakularne przykłady takich działań:

Drenowanie gleb zabagnionych na wysoczyznach (oglejonych) sprzyja infiltracji i zwiększa retencję gruntową, wyrażającą się wzrostem zapasów wód gruntowych zasilających doliny i rzeki, a jednocześnie przyspiesza, dzięki sieciom drenów i rowów, odpływy pewnej części zapasów wód poziomych, nasilając falę powodziową. Bilans strat i zysków wynikający z porównania tych dwóch efektów jest uzależniony od rodzaju zlewni. Przeważa pogląd, że drenowanie pól ornych na wierzchołkach jest w swych skutkach elementem pozytywnym w gospodarce wodnej rolniczego krajobrazu. Efektem ubocznym drenowań jest likwidacja drobnych zagadnień po-

wierzchniowych i oczek wodnych wpływających na różnorodność ekosystemów w krajobrazie. Jest to więc efekt ujemny z punktu widzenia równowagi ekologicznej.

Nawożenie mineralne silnie i szybko oddziałuje na przebieg zjawisk ekologicznych, dlatego trzeba stale i starannie kontrolować jego stosowanie. Z tych względów konieczne jest ciągle dążenie do precyzyjnego regulowania zakresu i form stosowania nawożenia mineralnego w ścisłym powiązaniu z przewidywaniem i uwzględnianiem jego wielorakich aspektów. To samo dotyczy stosowania pestycydów.

W zakresie zmian w strukturze agrarnej wsi mieszczą się takie zjawiska, jak wzrost areалу gospodarstw i mechanizacji prac oraz specjalizacja produkcji. Wzrost areálu gospodarstw, a tym samym powierzchni pól, w aspekcie skutków ekologicznych, odbywa się bezpośrednio, głównie przez oddziaływanie gruntów rolnych na środowisko. Ma on ponadto oddziaływanie pośrednie, wynikające z korelacji zachodzącej między wielkością gospodarstwa a stopniem zmechanizowania prac. Mechanizacja prac powoduje, oprócz tendencji do ujednoczenia powierzchni pól, zagęszczenie gleby przez ciężkie pojazdy (ciągniki, kombajny), co wpływa ujemnie na retencję glebową, a także na intensywność procesów biologicznych w glebie, skorelowaną ze stanem jej napowietrzenia.

Wprowadzenie na obszary wiejskie urządzeń technicznych (koleje, autostrady, lotniska) przez wywoływanie hałasu, zapyleń i innych przerostów form cywilizacyjnych powoduje utratę zalet naturalnych i atrakcyjności turystycznej tych obszarów.

Negatywnym z punktu widzenia ekorozwoju skutkiem pozyskiwania drewna przez nadmierną mechanizację prac leśnych, prowadzącym do strat przyrostu i degradacji środowiska leśnego, jest między innymi:

- zastosowanie maszyn zrywkowych i wielooperacyjnych pojazdów do ścinki i wywozu drewna oddziałujących fizycznie (głównie mechanicznie), a także chemicznie na środowisko, a zwłaszcza na glebę;
- odprowadzenie części biomasy do innych nieleśnych ekosystemów wraz z wywozem drewna oraz paleniem resztek zrębowych;
- odsłanianie gleby leśnej na powierzchniach, szczególnie w systemie rębni zupełnej, zmieniające warunki mikroklimatyczne;
- przeobrażenie biocenozy, która przez kilkadziesiąt lat funkcjonuje w formie zastępczej lub nie wraca w ogóle do stanu pierwotnego.

Zagadnieniem, które wiąże gospodarowanie energią z perspektywą ekorozwoju, jest antagonizm między gospodarką żywnościową a gospodarką energią. Świata potrzeba coraz więcej żywności, a nie będzie można jej wyprodukować bez radykalnego zwiększenia ilości doprowadzanej i wykorzystywanej energii. Energia ta ma dopłynąć do sfery produkcji żywności w postaci nawozów sztucznych, środków ochrony roślin, maszyn i urządzeń, paliw dla ciągników itd. Produkcja środków ochrony roślin lub nawozów mineralnych jest szczególnie energochłonna, niesie ponadto za sobą znaczną degradację środowiska przyrodniczego w skali globalnej (fabryki tych środków zatrują znaczne obszary kraju) oraz w skali regionalnej i lokalnej (zanieczyszczenie zbiorników wodnych spływającymi nawozami lub przedostającymi się tam środkami ochrony roślin).

Działania merytoryczne i organizacyjne odnoszone do specyficznych nowych zjawisk przestrzennych występujących na obszarach wiejskich

W sferze instytucjonalno-organizacyjnej konieczne jest wypracowanie kompleksowej polityki planowania i wdrażania ekorozwoju oraz dostosowywania prawa, instytucji państwowych, a także mechanizmów i struktur gospodarczych do realizacji zadań ekorozwoju na obszarach wiejskich.

W kwestiach dotyczących skali i sposobów użytkowania dóbr i usług przyrody powinni decydować ekolodzy, natomiast w sprawach alokacji tych dóbr i usług kompetentni są ekonomiści i politycy. W sytuacjach konfliktowych między „ekonomią” i „ekologią” należy uznać prymat zasad i kryteriów ekologicznych.

Racjonalna gospodarka przestrzenna, uwzględniająca zasady ekorozwoju obszarów wiejskich, powinna opierać się, między innymi, na dobrej znajomości przyrodniczych warunków, w jakich odbywa się produkcja rolnicza. Do szczególnie istotnych elementów w tym zakresie można zaliczyć np. waloryzację środowiska, określenie przyrodniczych barier użytkowania przestrzeni lub ocenę stopnia wykorzystania warunków naturalnych do produkcji roślinnej.

Zwłaszcza przebudowa gospodarki narodowej, prowadzona obecnie, wymaga ustalenia kierunku rozwoju rolnictwa. Niektóre konkretne zalecenia mogą przedstawiać się następująco:

- badanie rozmiaru i charakterystyki zjawisk przestrzennych i środowiskowych występujących na obszarach wiejskich;
- opracowanie zestawu wiązanych kryteriów do oceny sytuacji przestrzenno-ekologicznych obszarów wiejskich;
- przestrzeganie społecznego i samorządowego opiniowania zamiarów i decyzji dotyczących zmiany układów przestrzennych na obszarach wiejskich;
- opracowanie modelowych, powtarzalnych rozwiązań przestrzennych dla różnych typowych sytuacji pojawiających się na obszarach wiejskich (zwłaszcza osadniczych);
- wprowadzenie ulg w opłatach (podatkach) lub innego rodzaju preferencji dla osób podwyższających walory przestrzenne i ekologiczne obszarów, które użytkują;
- przyspieszenie prac nad wprowadzeniem obowiązku atestu ekologicznego surowców i produktów pochodzenia rolniczego.

Każdy przypadek programowania, projektowania i realizacji zmian w stanie zagospodarowania przestrzennego obszarów wiejskich powinien być poprzedzony specjalnymi rodzajami studiów wstępnych, po których następują założenia do projektu planu i projekt właściwy.

Celem studiów rozpoznawczo-diagnostycznych powinno być określenie przesłanek i kierunków systemu zarządzania obszaru wsi na podstawie inwentaryzacji aktualnego stanu warunków produkcji rolnej i bytowania na wsi.

Rezultatem studiów planistyczno-programowych ma być opracowanie systemu

gospodarowania rolniczą przestrzenią produkcyjną. Taki system powinien zawierać całokształt zadań w zakresie techniczno-ekologicznej organizacji obszaru wsi.

Założenia do projektu planu powinny dokładnie określić aktualne i potencjalne zagrożenie środowiska oraz wskazać funkcje obszaru, zapewniające mu rozwój ekonomiczny przy równoczesnym uwzględnieniu koncepcji ekorozwoju. Wymaga to przedstawienia przewidywanych zmian w środowisku oraz sposobów poprawy jego stanu. Zadanie takie może wykonać odpowiednio dobrany zespół, łączący specjalistów różnych dziedzin.

Można także zalecać przeprowadzenie w ramach systemu planowania przestrzennego na obszarach wiejskich – studiów „możliwościowych” (*feasibility studies*), wskazujących dopuszczalne warianty ekologiczne akceptowanych rozwiązań przestrzennych w skali makro (np. 1:10 000), tj. na obszarach zespołów gmin i poszczególnych gmin o podobnych uwarunkowaniach ekologicznych dla rolnictwa i rekreacji.

Prowadzenie badań naukowych nad zagadnieniem gospodarowania przestrzenią wiejską nie powinno być oparte na modelu matematyczno-fizycznym (cyfrowy opis zjawisk przyrodniczych i gospodarczych), lecz na modelu osobistego kontaktu badającego z badanymi zjawiskami przyrodniczymi.

Przyjąć należałoby także zasadę, że we wszystkich rozwiązaniach studialno-badawczych, dotyczących przestrzennych zjawisk ekologicznych i gospodarczych, nie ma układów zamkniętych, wszystkie są otwarte. Zatem żadna praca naukowo-badawcza lub projektowa nie rozwiązuje problemu, a jedynie próbuje go opisać, nadać mu sens pewnych umownych wartości.

Nadrzędnym celem kształtowania ładu zintegrowanego – w uwarunkowaniach wynikających z podstawowych cech i trwałych trendów rozwoju i przestrzennego zagospodarowania kraju, a także z przewidywanych warunków przyszłego rozwoju – powinno być równoważenie i harmonizacja przemian strukturalnych, prowadzące do stopniowego zmniejszania i eliminacji ukształtowanych dotychczas dysproporcji i deformacji, kształtowanie układów minimalizujących konflikty funkcjonalne, ekologiczne i społeczne, tworzenie układów, które zapewniają coraz wyższą wartość środowiska i jakość życia oraz efektywność gospodarowania. Temu celowi muszą być podporządkowane następujące kryteria szczegółowe całego systemu gospodarowania:

- racjonalne gospodarowanie zasobami przyrodniczymi, społecznymi i ekonomicznymi;
- poprawa jakości życia współczesnych i przyszłych pokoleń przez kształtowanie środowiska człowieka o wysokich walorach ekologicznych, użytkowych i estetycznych;
- bezwzględna ochrona głównych wartości środowiska przyrodniczego i kulturowego;
- zrównoważony ekorozwój uzyskiwany przez zapewnienie warunków kształtujących układy równowagi w stosunku do przyjętych celów rozwoju i mechanizmów funkcjonowania przyrody;

- zapewnianie najwyższej sprawności funkcjonowania i efektywności kształtowanych struktur.

Wszelkie prawa rozwojowe, a zwłaszcza prace urządzenioworolne, jako instrument kształtowania środowiska i krajobrazu, są zwykle bardzo skuteczne i praktyczne w zastosowaniu, ale bez akceptacji właścicieli gruntów przynajmniej niektóre z nich nie mogą być realizowane, gdyż na przeszkodzie stoi problem edukacji i świadomości ekologicznej.

Lukę tę mogłoby wypełnić powołanie odpowiednich służb, które różnymi sposobami dążyłyby do realizacji wcześniej skomponowanych programów kształtowania środowiska i krajobrazu, np. przez tworzenie funduszu gruntowego ochrony środowiska (wykup najcenniejszych obszarów), ulgi podatkowe, premie za korzystne środowiskowo użytkowanie lub powstrzymanie się od pewnych form użytkowania. Na wstępnym etapie realizacja takiego systemu pozwoliłaby wdrożyć praktycznie ekorozwój obszarów wiejskich.

Wreszcie należy zwrócić uwagę na możliwości tkwiące w różnych nowoczesnych technikach i technologiach, np. na teledetekcję.

Dziedziny zastosowań teledetekcji do celów związanych z ładem przestrzennym i ładem ekorozwoju przedstawiają się następująco:

- kartowanie użytkowania terenów (*land use mapping*) w różnych skalach, z wydzieleniem różnych, także niestandardowych kategorii użytków;
- statystyka rolna prezentująca już zaawansowane prace nad zunifikowaną statystyką rolną z wykorzystaniem teledetekcji;
- badanie stosunków wodnych w glebach, przydatne m.in. do prognozowania plonów;
- osłona hydrometeorologiczna rolnictwa;
- śledzenie przeobrażeń środowiska geograficznego pod wpływem czynników naturalnych i technogennych;
- ocena stanu wegetacyjnego i zdrowotnego lasów i upraw rolnych;
- wyznaczanie zasięgów i intensywności zanieczyszczenia pyłami i dymami przenoszonymi w atmosferze;
- wyznaczanie wybranych wskaźników jakości dróg transportu ogólnego i rolniczego;
- dostarczenie innych jeszcze informacji przydatnych w planowaniu przestrzennym i urządzaniu obszarów wiejskich, a zwłaszcza zasilanie informacjami o środowisku.

Aktualna sytuacja ekonomiczna rolnictwa polskiego nie zapowiada wprowadzenia wielu rozwojowych i aktywnościowych przedsięwzięć, ale i te, które już występują, a zwłaszcza te przewidywane w najbliższej przyszłości muszą być ujmowane w przewidzianej wcześniej konwencji przestrzennej i ekologicznej.

Główne sytuacje wymagające poprawnego działania w celu uzyskania ład przestrzennego przedstawiają się następująco:

- zmiana kierunku gospodarowania na obszarach PGR nie zmieniających swych obszarów i struktur;

- zmiana (zmniejszenie) obszarów PGR w związku z restrukturyzacją niektórych ich części (głównie w wyniku prywatyzacji);
- nowe koncepcje przestrzenno-produkcyjne wprowadzane na terenach oddzielanych od PGR i przejmowanych z byłego PFZ;
- nowe koncepcje przestrzenno-produkcyjne na obszarach istniejących indywidualnych gospodarstw rolnych, powiększanych w wyniku przejmowania gruntów Skarbu Państwa;
- nowe koncepcje przestrzenno-produkcyjne na obszarach indywidualnych gospodarstw rolnych poddawanych scaleniu lub nie zmieniających swoich struktur.

W projektach planów należy więc uwzględnić:

- zachowanie ciągłości powiązań poszczególnych obszarów chronionych z całym systemem takich obszarów;
- kształtowanie warunków równowagi ekologicznej, zwłaszcza obiegu wody, gospodarki tlenowej i naturalnej produktywności agrosystemów oraz ochrony jakości gleb.

Planowane kierunki rozwoju obszarów wiejskich muszą wynikać z naturalnych warunków przyrodniczych, dotychczasowego rozwoju gospodarczego oraz potencjalnych możliwości zarówno o charakterze lokalnym, jak i regionalnym lub też ponadregionalnym. Obszary te można więc rozpatrywać jako przestrzeń wielofunkcyjną, a zadaniem planistycznym jest delimitacja terenów o szczególnych walorach dla określonych funkcji, przy w miarę rygorystycznym przestrzeganiu wymagań środowiskowych.